

“TUTILIB GAPIRISHNING SABABLARI HAMDA UNI BARTARAF ETISH TIZIMLARI”

Xalimova Ozoda Ma'murjon qizi

Namangan Davlat Universiteti Pedagogika- psixologiya fakulteti
Defektologiya (Logopediya) yo'nalishi 3- bosqich talabasi
<https://doi.org/10.5281/zenodo.7923779>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 01-May 2023 yil
Ma'qullandi: 06-May 2023 yil
Nashr qilindi: 11-May 2023 yil

KEY WORDS

*Tutilib gapiruvchi bola, nutq
nevrozi, mutizm, indamaslik,
nutqning kechikishi, retsediv.*

ABSTRACT

*Ushbu maqolada tutilib gapiruvchi bolalarning o'ziga
xos xususiyatlari hamda nuqsonning kelib chiqish
sabablari yoritilgan. Mavzu yuzasidan esa fikr
muloxazalar bildirib o'tilgan*

Tutilib gapirishning sababi nima, bu kamchilik nima uchun beqaror va o'zgaruvchan, qaytalanib turadigan bo'lishi mumkin, degan masalalarni aniqlash maqsadida olimlar tomonidan ko'pgina izlanishlar olib borilgan. Ushbu nutq kamchiligi insonlarda qadimdan kuzatiladi. Ayrim olimlar tutilib gapirish-bu organizmning umumiy kasalligi deb, uni dori-darmonlar bilan davo qilishni tavsiya etganlar. Boshqalari esa, tutilib gapirish artikulyatsion apparat tuzilishidagi o'zgarishlardan kelib chiqqan nuqson deb, uni artikulyatsiya a'zolarini operatsiya yo'li bilan bartaraf etishni tavsiya etganlar. Lekin bu usul ham yaxshi natija bergani yo'q. Chet va o'zbek olimlarni ta'kidlashicha, dunyo bolalarining 2% ida tutilib gapirish nuqsoni kuzatiladi.

Bu nuqsonning yuzaga kelishiga nutq apparati muskullarining ravon ishlay olmasligi, paylari, tolalarining tortishib qolishi sabab bo'ladi. Pay tortishishi vaqtida nutq a'zolarining barcha bo'limlarida o'zgarishlar kuzatiladi, shunga ko'ra bir tovush, bo'g'in yoki so'z tutilib talaffuz etilganidan keyin boshqalari paydar-pay ulanib ketadi. Mazkur nuqson – nutqning asosan funksional xarakterdagi murakkab kamchiligidir. Uning organik harakterdagi turi murakkab organik kamchiliklar paytida kuzatilishi mumkin.

Buyuk rus psixiatri I.A.Sikorskiy tutilib gapirish «bolalar kasalligi» deb atagan edi, chunki bu kamchilik asosan ikki yosh bilan besh yosh orasidagi bolalarda nisbatan ko'proq uchraydi. Bu davrda bola tilning grammatik tuzilishini kattalarga taqlid etish yo'li bilan asta-sekin o'zlashtirib boradi, so'zlari ma'lum tartibda joylashgan gaplarni o'rganadi, o'z fikrlarini atrofdagilarga ma'noli nutq orqali ifodalay boshlaydi. Bolaning o'zlashtirish qobiliyati bu davrda nihoyatda kuchli bo'ladi, mas'uliyat, o'z-o'ziga talabchanlik ortib boradi. Biroq, ba'zi bolalarning gapirish sur'ati, maromi, ravonligi buziladi. Ular tutilib, so'zlarni ohirigacha talaffuz etmay, shoshib-pishib, tovush, bo'g'in, so'zlarni qayta-qayta takrorlab yoki aksincha to'xtab qolib, so'ngra zo'r kuch bilan, qiynalib, talaffuz etadilar – tutilib gapirish, duduqlanish deb shuni aytiladi. Shu bilan birga, bola xulqi atvorida, umumiy holatida ham ma'lum

o'zgarishlar kuzatiladi. Arzimagan narsadan xafa bo'lish, hayojonlanish, injiqlik, gapirishdan qo'rqish alomatlari paydo bo'ladi. Bunday ruhiy hodisalar tutilib gapirishni kuchaytiradi, ba'zi bolalarning kam gap bo'lib qolishiga sabab bo'ladiki, buni nevrozga o'xshatishadi. Shu munosabat bilan shifokorlar tutilib gapirish, duduqlanishni – logonevroz, ya'ni nutq nevrozi degan termin bilan yuritadilar.

Tutilib gapirishning dastlabki belgilari turlicha vujudga kelishi, turlicha namoyon bo'lishi mumkin. Ba'zan bu nuqson sezilmasdan asta-sekin boshlanadi. Ota-onalar bola erkalanib gapiryapdi deb o'ylab, uning bilinar-bilinmas tutilib gapirishidan hatto zavqlanadilar ham, bola shoshib yoki hayojonlanib gapirganida nutqida tutilishi yanada ko'payadi, bola gapirmoqchi bo'la turib, birdan to'xtab qoladi. Tutilib gapirish mutizm holida ham boshlanishi mumkin. Mutizm (vaqtincha soqovlik, vaqtincha nutq yo'qolishi degan ma'noni bildiradi). Bunday holat ruhiy travma, ruhan qattiq xayojonlanish natijasida vujudga kelishi va bir necha kungacha davom etishi mumkin. Mutizm holatidan so'ng bola aksari tutilib gapira boshlaydi.

Tutilib gapirishda bola doimo yangidan-yangi odat chiqarib turadi. Bola o'z nuqsonini atrofdagilarga bildirmaslik maqsadida turli xil hiyla – nayranglarni ishlatadi, masalan, boshini silkitib, ko'zlarini olaytiradi yoki tebranib turib, qo'li, oyog'i bilan ortiqcha harakatlar qilib turib gapiradi. Tutilib gapiruvchilarga, nazarida hamma ularni mazax, masxara qilayotgandek bo'lib tuyuladi. Shunga ko'ra ular hiyla-nayranglarni yanada ham ko'proq ishlatishga harakat qiladilar. Biroq bundan xatti-harakatlar bilan atrofdagilar diqqatini o'zlariga yanada ko'proq jalb etadilar, natijada tutilib gapirish yanada zo'rayadi. Bola yoshi ulg'aygan sari, hiyla-nayranglari bilan bilan bir qatorda nutqqa aloqador hiyla – nayranglarni ishlatish odat bo'la boshlaydi. Ayrim tovush, so'z, gaplar bolaga murakkab bo'lib tuyuladi. U nazarida, aynan shu tovush yoki so'z kelganda, tutilib qolishim mumkin deb, gap vaqtida ularni boshqa tovush yoki gaplar bilan almashtirishga harakat qiladi. Ba'zan bunday urinishlar muvaffaqiyatli chiqadi va bola nutqning ravon, bir tekis bo'lishiga erishadi, biroq ifodalanayotgan fikr chalkashib, mazmuni o'zgaradi, so'zlar poyma-poy bo'lib qoladi.

Ko'pchilik ota-onalar bu omilning asosiy sababi bolaning qo'rqishi yoki naslida shunday kamchilik borligi deb hisoblaydilar. To'g'ri, qo'rqanidan, qattiq cho'chiganidan so'ng ayrim bolalar tutilib gapiradigan, duduqlanadigan bo'lib qoladi. Biroq bolalar hayotda favqulotdagi voqealardan tez-tez cho'chib turadi, ammo bundan faqat ba'zi birlari tutilib gapiradi. Chunki bunday bolalarda tutilib gapirishga oldindan moyillik borligi, ya'ni ular nerv sistemasining sustligi, asabiylashganligi shunga zamin yaratadi. Ota-onalarning aroqxo'rliigi, bolani tez-tez jazolab turishi, bolaning og'ir yuqumli kasalliklar (ayniqsa ko'k'yo'tal) bilan og'rishi, rejimga rioya qilmasligi va boshqalar nerv sistemasini faoliyatining buzilishiga olib keladi. Nutqning kechikib rivojlanishi undagi qo'pol nuqsonlar, bolaga xaddan tashqari ko'p bilim berish, yoshiga mos kelmaydigan asarlarni yod oldirish, barvaqt o'qishga yuborish ham nerv sistemasini susaytiradi va tutilib gapirish nuqsoni uchun moyillik yaratadi. Bolaning tabiatan taqlidchan bo'lishi hammaga ma'lum. Tutilib gapirish taqlidchanlik natijasida ham vujudga kelishi mumkin. Bola tutilib gapiruvchi onasi yoki opasiga taqlid etib, o'zi ham tutilib gapira boshlaydi. Atrofdagilar esa, shunga qarab boladagi tutilib gapirish nasldan deb o'ylashi mumkin. Ba'zi olimlar ham tutilib gapirish nasldan-naslga o'tadigan nuqson deb hisoblaydilar (E.Freshels, D.G.Netkachev va boshqalar). O'zbek olimlarining ta'kidlashicha, nutq va til ijtimoiy hodisa bo'lib, ular taqlid etish yo'li bilan shakllanadi. Bola nutqi faqat odamlar orasida, muloqot yo'li bilangina rivojlanishi mumkin. Agar bola bilan hech kim gaplashmasa, u

tilga kirmaydi, gapirmaydi. Demak nutq va til nasldan-naslga o'tmaydi. Shundan kelib chiqadiki, tutilib gapirish nuqsoni nasldan o'tmaydi. Hozirgi vaqtda olimlarimiz tutilib gapirish nuqsoni nasldan o'tmasligini anqlashgan bo'lsa ham bu haqida hali ancha tortishuvlar mavjud. Bu nuqson nasldan-naslga o'tmaydi, lekin unga moyillik o'tishi mumkin, deb ta'kidlaydi ayrim olimlar. Nerv sistemasining sustligi irsiy bo'lishi bolaga otasi yoki onasidan o'tishi mumkin. Agar bola to'g'ri tarbiyalanib, yaxshi sharoitda yashasa, unda moyillik bo'lishiga qaramay, u bunday nutq nuqsoniga duchor bo'lmaydi. Va aksincha, moyillik bo'lsa-yu, buning ustiga shu kamchilikni bevosita keltirib chiqaradigan sabablardan birontasi ta'sir o'tkazadigan bo'lsa, bola tutilib gapiradigan bo'lib qolishi mumkin.

Mazkur nuqsonni oldini olish, uni bartaraf etish yo'llari, usullari xilma-xildir. Ularni tanlashda bolaning yoshi, o'ziga xos xususiyatlari, xarakteri, xulq atvori, o'z nuqsoniga bo'lgan munosabati, turmush sharoiti, tutilib gapirish darajasi va ko'pgina boshqa omillar hisobga olinadi.

Tutilib gapiruvchilar bilan olib boriladigan ishlar logoped va shifokorning rejasiga muvofiq olinadi. Indamaslik rejimidan boshlanadi, bunda logopedning mumkin qadar kamroq gapirish uchun unga qo'lay sharoit yaratib berish kerak. Tarbiyachi o'qituvchi va atrofdagilar bundan xabardor bo'lib, har xil savollar bilan murojaat qilmaslika she'r va ertaklar aytirmaslik, doska oldiga chaqirmaslikka harakat qilishlari lozim bolani jamoat ishlarida vaqtincha ozod etib qo'yish maqul. «Indamaslik» rejimi tutilib gapiruvchining qo'rqmay, shoshmay ravon gapirishi uchun unga imkon yaratib beriladi. Uni ruhiy asoratlardan ozod etadi. Ushbu rejim bog'cha yoshidagi bolalar xullas, barcha yoshdagi tutilib gapiruvchi kishilar bilan o'tkazilishi zarur chunki, u nutqni yangidan ko'rishga sharoit yaratib imkon ochib beradi. Ota-onalar logopedik mashg'ulotlarga qatnab uyga berilgan vazifalarni bajarishga bolaga yaqindan yordam beradilar. Logoped, tarbiyachi va o'qituvchilar bilan birgalikda ishlashi, bu jarayonni yengillashtiribgina qolmay balki, tutilib gapiruvchi bolaga jamiyatdagi tegishli o'rnini egallashga, atrofdagilarning bolaga to'g'ri munosabatda bo'lishni ta'minlashda katta ahamiyatga ega. Logopedik ishning so'nggi bosqichlarida logopedik mashg'ulotlar asosida bolalar tegishli vazifa, topshiriqlarni tayyorlab, uni tengdoshlari singari ravon, aniq nutqdan foydalangan holda bajarishlari lozim.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash mumkunki: Ushbu nutq nuqsonini bartaraf etishda o'spirinlik davri eng qiyin davr hisoblanadi, chunki bu davrda bolaning rivojlanishida fiziologik, psixologik o'zgarishlar ro'y beradi. Maktabgacha yoshdagi davrda bartaraf etilgan nuqson bu davrda ba'zan qaytalanishi mumkin, retsediv deb shunga aytiladi. Retsediv bo'lganida bolada logopedik shg'ulotlar ta'siriga ishonchi susayadi. Bunday nolalarni esa stansionalarda maxsus maktab-internatlarda, bolalar poliknikalarida, psixonervologik dispanserlar va sanatoriyalarda barataraf etish mumkin.

Bola nutqining rivojlanishi nerv sistemasidagi jaroxat o'choqlariga bog'liqligi va ularni nutqning barcha komponentlarini ta'sir xususiyatlari nutq rivojlanmasligining darajalarida ko'rsatilgan. Nutqning rivojlanishi tafakkur rivojlanishi bilan bog'liq bo'lganligi sababli, bola nutqidagi barcha nutq komponentlarining qay darajada rivojlanishiga bog'liqdir. Bu komponentlarni rivojlanishi bolaning nerv sistemasini o'sishi, ta'lim-tarbiyaning to'g'ri olib borilishi bilan bog'liq bo'ladi. Bolaning nutqi tevarak-atrof va undagi kishilar mehnati o'rtoqlari va kattalar bilan muloqot asosida rivojlanib boradi. Har qanday nutq nuqsonlarida korreksion ishlarning olib borilishi kabi tutilib gapiruvchi bolalarda nutq faoliyatlarini

rivojlantirishda ota-onalar, tarbiyachilar, o'qituvchilar, muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki bolalarning yoshlik chog'idan boshlab tutilmasdan, to'g'ri, ravon gapira olishga e'tibor berishlari, nutqdagi nuqsonlarni oldini olishlariga o'z vaqtida kirishishlari zarur. Zeroki kasalni davolagandan ko'ra uni oldini olgan maqul.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.G.Temurova Nutqning ontogenezda rivojlanishi. Jizzax-2018.y.
- 2.Ayupova.M.Y. Logopediya. O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. Toshkent-2007.y.
3. Logopediya (L.S.Volkova, R.I.Lalayeva, YE.M.Mastyukova va boshqalar) L.S.Volkova taxriri ositda M.,Prosvesheniye, 1989.
4. Osnovi teorii i praktiki logopedii (Pod red. R.YE.Levinoy) M., 1988
5. Spirova L.F., Yastrebova A.V. Uchitelyu o detyax s narusheniyami rechi.M., Prosvesheniye – 1985.

